

РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ (кінець 1980-х – 2000-х рр.)

Проблема сталінських репресій в СРСР як об'єкт наукового аналізу розглядається у Росії з кінця 1980-х рр., з часів «перебудови». Чималу роль у змінах суспільної свідомості, розкритті правди про масові репресії зіграли художні твори, що з'явилися в ті часи, – А.Рібакова, М.Шатрова, В.Гроссмана, Н.Ейдельмана, О.Солженіцина та ін. Все суспільство із захопленням обговорювало романи «Діти Арбату» А.Рібакова, а особливо «Архіпелаг ГУЛАГ» О.Солженіцина. Багато хто вважає, що саме з творчості О.Солженіцина у радянській історіографії почалася критика сталінізму, хоча згодом архівні дослідження не підтвердили цифри жертв ГУЛАГУ і деякі інші факти, які були описані письменником¹. Але висновки, зроблені О.Солженіциним, діагноз влади зроблено точно. В період 1987–1991 рр. вийшла значна кількість наукової, але ще більше публіцистичної літератури, присвяченої тоталітаризму в СРСР², в тому числі репресіям.

Протягом 1991–2010 років в Росії відбулись наукові конференції, видано документальні джерела, узагальнюючі праці, спеціальні монографії, наукові статті, мемуари, присвячені означеній проблематиці. Але історіографічні дослідження з'явилися останніми роками³. Серед праць історіографічного характеру слід виділити монографії С. Кропачова «Десять років, що змінили країну. Проблеми вітчизняної історії та історіографії середини 1930–1940-х рр.» (Краснодар, 2006), «Епоха Йосипа Сталіна у Росії. Сучасна історіографія» (Москва, 2009), в якій Дж. Кип та А.Литвин аналізують російську та західну історіографію, «Великий терор» 1937–1938 рр. як проблема наукової історіографії. Історична наука і освіта на рубежі століть» О.Хлевнюка (Москва, 2004) та збірник статей «Історіографія сталінізму» за ред. Н.Симонія (Москва, 2007).

В Україні після 1991 року відчутно зменшився інтерес до російської історіографії, так само як і в Росії до української. Російські історіографи аналізують в основному вітчизняну та західну історіографію сталінської епохи. *Метою даної статті є власний аналіз російської історіографії 1987–2010 рр. сталінських репресій, тим більши, що російська історіографія децю відрізняється своїми трактовками, інтерпретаціями сталінізму і репресій від української.* Історіографію депортацій народів і голоду в СРСР як специфічних форм державного терору в статті ми не розглядаємо.

Вперше про масові політичні репресії, передусім в партії, відповідальність Й.В.Сталіна за їх організацію радянське суспільство дізналось завдяки доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова, яку було зачитано делегатам XX партійного з'їзду. Але публікація цього документу відбулась лише у 1989 році, коли його було надруковано в спеціальному науково-партійному журналі «Ізвестія ЦК КПРС»⁴. П'ятнадцять років потому, коли міфологеми сталінізму почали відроджуватись, журналісти нарікатимуть, що «народ майже і не знає про злочини Леніна – Сталіна і всієї їх системи... ми газетно-журнальне бурління великих міст прийняли за загальнонародний процес», при цьому нарікаючи саме на публікацію даного документу, розміщеного у партійно – науковому виданні, мало відомому широкому загалу⁵. Широка публікація документів, як показує досвід, відіграє не лише важливу наукову, але й суспільно значущу роль. Активна публікація документальних джерел з «репресології» почалась з 1989 року. За період 1990–2000-х років було оприлюднено значну кількість джерел: про репресії інтелігенції⁶, селян⁷, офіцерів радянської армії⁸, за національною ознакою⁹, про систему ГУЛАГУ¹⁰. Наприкінці 2000-х років російські науковці зробили принципово новий вид публікації архівного джерела: 383 розстрільних списки жертв сталінізму, які включають 44, 5 тисяч імен (з них не всі були розстріляні), було оцифровано і опубліковано у електронному вигляді CD-ROM – 11 томів¹¹.

Тема сталінських репресій розглядалась на наукових конференціях: у вересні 1994 р. російсько-німецький діалог «На-

силля в посттоталітарних суспільствах» (Москва); у грудні 2000 року регіональна наукова конференція «Політичні репресії у Росії. XX століття» (Сиктивкар); у 2008 році всеросійська наукова конференція «Проблеми історії масових політичних репресій у СРСР. До 70 річчя початку «антикулацької» операції НКВС СРСР» (Краснодар) та ін.

При вивченні проблеми російська історіографія звернула увагу на причини, механізм організації і здійснення, регіональні особливості, наслідки репресій, диференціацію груп населення, які підлягали репресіям за соціальною, національною, політичною ознакою, долі репресованих¹². Найбільшу увагу істориків привернули репресії серед селян¹³, інтелігенції¹⁴, військових¹⁵; соціальних і політичних груп, яких влада відносила до класових ворогів, – колишніх членів не більшовицьких партій¹⁶, духовенства¹⁷ та ін.; за національною ознакою – серед поляків¹⁸, німців¹⁹, греків²⁰; репресії номенклатури, в тому числі в системі НКВС, і взаємовідносини репресованих і репресивно-каральних органів²¹, масштаби жертв і демографічні наслідки репресій²².

Автори досліджень зазначають, що не можна виокремити лише одну причину репресій, насправді їх було багато. Різні причини узагальнив історик О.В.Хлевнюк²³. Кожна репресивна акція мала свою одну або декілька причин. У них була своя внутрішня логіка. Спочатку Й.Сталін боровся з опозицією в партії і представниками інших політичних партій та організацій. Пізніше розпочав кампанію «національних чисток», яка стала певною мірою наслідком раніш проведеної «коренізації» серед народів республік СРСР, а згодом розпочав масову боротьбу з селянами, заганняючи їх у колгоспи. В період 1936–1938 рр. Сталін поширив «чистки» серед номенклатури, особливо в середині НКВС. «Великий терор», який був пов'язаний із політикою «великого стрибка» і зростаючою воєнною загрозою, був спрямований одночасно і на потенційну «внутрішню опозицію» з боку широких мас, і на можновладців²⁴. Сам термін «Великий терор» виник завдяки праці Р.Конквеста із одноіменною назвою, який швидко набув поширення у «перебудовчій» та пострадянській історіографії. Ще одним мотивом переслідувань науковці визнають

прийняття нової Конституції 1936 року, яка поширила коло громадян, яким надавалось виборче право. Це викликало побоювання влади, що до виборчих органів потраплять потенційні вороги радянської влади, наприклад, колишні кулаки, білогвардійці та ін. Про це пишуть дослідники Ю.Жуков, В.Хаустов²⁵. Під час війни репресії продовжувались. У воєнні часи за «контрреволюційні злочини» було засуджено 471 тис. осіб²⁶. Після війни було розпочато антисемітську кампанію, яка по суті була продовженням «національних чисток» і боротьби з «п'ятою колоною» Заходу²⁷, тим більш, що у єврейського народу з'явилась своя власна держава, а Єврейський антифашистський комітет мав зв'язки із США. Постраждали у повоєнний період і колишні радянські воєнополонені, які пройшли через нацистські табори, а згодом були покарані радянською владою²⁸. Всі кампанії по «очищенню» від «ворогів народу» по великому рахунку мали сприяти створенню уніфікованої однорідної людської маси, – це підкреслюють різні дослідники, в тому числі Микита Петров, Олег Хлевнюк та ін. Ця теза має поширення і в західній історичній літературі. Як пишуть автори узагальнюючої праці «Сталінізм в радянській провінції...» (М. 2009), сенс у терору все ж був – «створення однозначності» (концепція З.Баумана) в етнічному, політичному і соціальному сенсах, у досягненні порядку через терор²⁹.

Одна з поширених нині тем – репресії серед номенклатури партійних і карально-репресивних органів, взагалі членів партії. Деякі автори, як наприклад, О.В.Гаман-Голутвіна, А.Полянський вважають, що «Великий терор» був спрямований перш за все на політичну еліту країни³⁰, а особливо на органи НКВС³¹, хоча цифри свідчать, що серед заарештованих у 1937 р. громадян кількість комуністів складала всього 7%, а у 1938 – 10%³². При цьому О.В.Гаман-Голутвіна стверджує, що метою репресій еліти було забезпечення максимальної ефективності керуючої верстви у якості інструменту модернізації³³. А самі репресії Й.Сталіна характеризує як боротьбу верховної влади проти аристократії (номенклатури) при опорі на не елітні верстви і порівнює їх із боротьбою І.Грозного із норавливим боярством. Внут-

рішніми чварами в середині еліт, в тому числі репресивно – каральної системи, пояснюють сталінські репресії Л.Наумов, Ю.Жуков³⁴. Протилежної думки дотримується М.Петров, який вважає, що кланове і земляцьке ворогування аж ніяк не було справжньою причиною репресій у НКВС³⁵. В.Роговін вважає, що терор 1937–1938 рр. був спрямований проти тих представників влади різних структур, кого Сталін давно знав і хто його знав першим серед рівних, кому він був чимось зобов'язаний у своєму просуванні³⁶. Сьогодні набула популярності теза, що Сталін шляхом репресій боровся з олігархізацією еліт, «вичищав» тих, хто себе скомпрометував або за станом здоров'я не міг працювати, і все це заради інтересів держави. «Інфантильний дух, таким чином, було вибито із номенклатури; їй залишалось... матеріальні привілеї без привілеїв «психоаналітичних» (право на інфантильну безвідповідальність)», – зазначає відомий філософ, політолог О.Панарін³⁷. Сталінські репресії були спрямовані не проти народу, а проти керівних працівників, а масштаби політичних репресій були зовсім не такими великими, як стверджують демократи, – пишуть Р.Баландін, С.Миронов³⁸. Відстоюючи тезу боротьби «червоного царя» із радянським «боярством» деякі автори і наукових монографій, і так званої «сірої» літератури, дружно посилаються на опубліковані виступи і статті Й.Сталіна, А.Микояна, В.Молотова, мемуари доньки Й.Сталіна, сина Л.Берії, колишніх чекістів в якості головних історичних джерел³⁹. Не важко побачити прагнення «вибілити» «чорні плями» у політиці Сталіна, надати їм позитивного змісту. Результатом репресій еліт 1937–1938 року стала фактична зміна характеру партійного керівництва, – зазначає О.В.Хлевнюк. Замість партійної олігархії встановилась беззастережна одноособова диктатура, адже Політбюро як колективний орган де факто перестало існувати⁴⁰.

Розвінчує міф про великі втрати серед політичних еліт, працівників держбезпеки історик М.Петров⁴¹, який пише, що посилення терору серед цієї групи пов'язано із другою половиною 1937 р. За період з 1 жовтня 1936 року по 15 серпня 1938 року при М.Єжові було заарештовано 2273 особи (з НКВС) по

всій країні, з них 1862 – за контрреволюційні злочини, а інші (411 осіб) – за карні злочини. Таким чином, за контрреволюційну діяльність було репресовано всього 7,5% загальної кількості працівників НКВС (їх всього було 25 тис.)⁴². Це не так і багато. За період 1937–1938 рр. постраждало 9462 людини із системи ОГПУ–НКВС, але серед них основну частину склали працівники міліції, прикордонної охорони, пожежної охорони, солдати військ НКВС, співробітники ГУЛАГу, працівники загсів.

Друга версія спрямування «Великого терору» полягає у твердженні, що терор був націлений на простих людей, передусім тих, кого Сталін вважав «п'ятою колоною»: кулаків, колишніх білогвардійців, церковників, колишніх членів не більшовицьких партій, представників тих національностей, які мали іншу етнічну Батьківщину (німці, поляки, греки та ін.), просто не вдоволених людей. Російська історіографія звернула увагу на його причини, механіку, долі репресованих, рівень смертності серед заарештованих, на результати «великого терору». Історики розповідають, що з 1937 року Сталін розпочав нечувані за масштабами «чистки» серед всього суспільства, коли паралельно проходились репресії серед номенклатури різних партійно-державних органів; в лавах радянської армії, особливо генералітету; «національні» операції; «масові операції», спрямовані проти широкого кола груп, яких вважали потенційною «внутрішньою опозицією», особливо кулаків; проти різного роду асоціальних груп – кримінальних елементів, повій, безхатченків та ін.; примусові депортації цілих народів. Операції велись паралельно і охопили велику кількість людей.

Однією з наймасштабніших була так звана масова «антикулацька» операція, вивченню якої присвячено колективне дослідження «Сталінізм у російській провінції: 1937–1938 рр. Масова операція на основі приказу № 00447», яка побачила світ у 2009 році. Робота представляє собою збірник статей істориків Росії, України, Німеччини. В роботі представлені статті про репресії серед різних груп населення, про діяльність каральних органів, регіональну специфіку при проведенні операції, в тому числі статистика, мікро історія. Серед українських істориків –

В.Нікольський, І.Смирнова, В.Золотарьов, О.Довбня, Ю.Шаповал, В.Волошенко. Основна частина авторів – російські науковці. Дослідники наголошують на тому, що найбільшу частину жертв «Великого терору» складала не еліта, а пересічні громадяни. Загальна кількість засуджених за наказом № 00447 складає 800 тис. чол.⁴³, половину з яких засуджено до розстрілу, а другу половину – до тривалих термінів ув'язнення. Автори дійшли висновків, що в залежності від регіону репресії мали свою специфіку: в кожній місцевості переслідували в основному ті групи, які вважали проблемними для себе (в одному регіоні – церковників, в іншому – злочинців і люмпенів); від регіону залежала і технологія засудження; ліміти (квоти), які надсилав центр на розстріл, в регіонах сприймалися як мінімуми, який можна і слід перевищити (так вважають В.Данилов, Л.Наумов). Об'єктивно ці акції сильно «вдарили» по люмпенам, злочинцям, в тому числі п'яницям, безробітним і безхатченкам, гравцям тощо, які склали 17% серед репресованих⁴⁴. Але найбільше постраждали селяни («кулаки»), багато жертв було серед віруючих, «націоналістів» і т.і. Ініціатором терору був, безумовно, Сталін, поставщиками інформації про «ворогів» та свідками – члени селищних і міських рад, партійці, парт. номенклатура, а провідниками – чекісти і міліція. Люди безвольно, якщо не добровільно, переслідуючи власні інтереси, давали свідчення, доносили, звинувачували⁴⁵. Вимальовується досить страшна і сумна картина, коли маси доносили, органи «викривали», розстрілювали, а потім знищували тих, хто розстрілював. У кругообіг терору було «засмоктано» значну частину народу. Як зазначають історики, застосування безмежного терору як засобу досягнення мети стало самоціллю⁴⁶.

Однак доноси були лише наслідком, а не причиною терору, і не завжди мали суттєвого значення, – зазначають деякі дослідники. Наприклад, у Білорусії у січні 1938 року значно збільшився потік заяв громадян в органи НКВС. За місяць було отримано 2081 заяву, на основі яких було «викрито» лише 258 осіб⁴⁷. Але і самі офіцери НКВС весь час знаходились під загрозою постійних доносів з боку населення, колег. Історик Володи-

мир Козлов, який провів аналіз феномену доносів, відмічає, що весь час існування сталінізму як системи «донос був одним із інструментів контролю за стабільним станом всієї системи відносин у радянському суспільстві. Він же при певних умовах міг стати специфічним чинником динамічних змін цієї системи, сприяючи зміні бюрократичної еліти і політичним трансформаціям»⁴⁸. Проте в період з середини 1940-х до середини 1950-х років для бюрократа головним фактором ризику було не порушення законів самих по собі, а втрата «почуття міри», знання «свого шістку».

«Антикуркульська» операція досліджується і в іншій узагальнюючій праці – «Демографічні модернізації Росії, 1900–2000» за ред. А.Г.Вишневського⁴⁹. Автори досліджують процес організації даної операції, категорії репресованих.

Дослідники Хаустов В. та Самуельсон Л. аналізують роль Сталіна у проведенні репресій і вважають, що він жорстко контролював переслідування еліт (номенклатури), а в процес проведення «масових операцій» втручався мало, лише заохочував старанність чекістів⁵⁰. Відповідальність за «Великий терор», на думку Олега Хлевнюка, лежить перш за все на Сталіні та Політбюро. Він пише, що терор було спрямовано на знищення «п'ятої колони» в умовах загострення міжнародної ситуації і зростаючої загрози війни.

Репресії проти інтелігенції досліджувались у працях В.Куманьова⁵¹, В. Ковальова⁵², Т.Коржихіної⁵³, В. Коровина⁵⁴. Серед перших «ластівок» з означеної проблеми слід назвати ґрунтовну працю В.Куманьова «30-ті роки у долях вітчизняної інтелігенції», яка вийшла у 1991 році. Також у першій половині 1990-х років увагу дослідників привернули репресії проти наукової інтелігенції⁵⁵, а її насильницьке «перевиховання» радянською владою й ідеологічне обґрунтування репресій проти неї докладно вивчає Т.Коржихіна. Механізм розправи з «гнилою інтелігенцією» досліджено в працях В.Ковальова, В.Коровина.

Ще один тип репресій – за національною ознакою, які проводились весь час існування сталінізму, з кінця 1920-х і до початку 1950-х рр. Сталінська політика, спрямована проти «бу-

ржуазних націоналістів», розпочалась із утвердженням сталінізму як системи. У Росії серед перших таких «справ» – сфабрикована проти фіно-угорського населення «Справа «Спілки за визволення фінських народностей»», про яку йдеться у дослідженні К.І.Куликова⁵⁶. Репресії проти російських німців досліджуються у збірнику «Покараний народ...», монографії Т.Плохотнюк⁵⁷. Найбільш чисельно постраждали у передвоєнні часи від сталінського терору поляки, про що йдеться у книзі «Репресії проти поляків і польських громадян»⁵⁸. За працю про розправу з полоненими у 1940 році поляками «Катинь: злочин проти людяності» (М., 1994), історик Н.С.Лебедева отримала орден від Польщі. Репресіям і депортаціям греків присвятив свої дослідження І.Джуха. За версією І.Г.Джухи, серед специфічних «національних операцій» саме «грецька операція» за кількістю розстріляних була найжорстокішою⁵⁹. Як зазначає С.Кропачов, до вивчення інших, наприклад «латишської», вчені тільки не підійшли, а репресії проти «харбінців» ще чекають свого часу⁶⁰.

Після закінчення війни національні «чистки» продовжились. Переслідувань зазнали представники єврейської національності. В різножанрових книгах Г.Костирченко, В.Левашова, А.Ваксберга розповідається про причини, механіку цих розправ⁶¹. Про причини антисемітської кампанії склались абсолютно різні точки зору, які репрезентовані у працях Е.Радзинського⁶², О.Платонова⁶³, Г.Костирченка⁶⁴ та ін. Припущення самі різні: від ідеї про провокацію з боку Сталіна до агресії Заходу проти СРСР заради приводу для світової революції до версії про існування світової масонської організації, яка мала вплив на радянську еліту, про що Сталін дізнався після війни завдяки захопленим у німців документам. Також серед причин називається поява власної національної держави, чого до війни євреї не мали, що могло спричинити зростання націоналістичних почуттів і симпатій радянських євреїв до не соціалістичної держави.

Одна з суспільно значущих проблем сталінізму – жертви терору. Зокрема, демографічні втрати від репресивної сталінської політики 1937–1938 рр. аналізуються В.Б.Жиромською⁶⁵, В.А.Ісуповим⁶⁶, С.І.Голоतिकом, В.В.Мінаєвим⁶⁷ та ін. Щодо

жертв терору, то цифри називають різні. О.Хлевнюк називає розстріляних близько 700 тис. чол.⁶⁸ Називаються й уточнені цифри. Всього протягом 1937–1938 рр. було заарештовано за звинуваченнями у політичних злочинах 1 млн. 575 тис. 259 осіб, і майже стільки ж за карними звинуваченнями⁶⁹. За «політику» розстріляли 681 тис. 692 особи⁷⁰. У виправних закладах (таборах, колоніях, в'язницях) вмерло 160 тис. 084 особи⁷¹. Таку цифру називають різні дослідники, в тому числі В.А.Ісупов, С.І.Голотик, В.В.Мінаєв⁷². Демографічні наслідки сталінської політики аналізуються у дослідженні «Демографічна модернізація Росії, 1900 – 2000» (М. 2006). «Загальна кількість жертв політичних репресій 1930–1953 рр. – страчених і померлих від виснаження у роки війни і в результаті різного роду депортацій, згідно авторитетному заключенню О.Н.Яковлева, складає 10 млн. чоловік»⁷³.

Історіографічний дискурс сталінських репресій у Росії, як бачимо, є достатньо широким за тематикою досліджень, опублікованою джерельною базою. Найбільшу увагу науковців привертає «Великий терор» 1937–1938 рр., який на сьогодні є найбільш дослідженим. Політичні, соціальні, національні репресії як об'єкт дослідження привертають увагу не лише у центрі, але й в регіонах. Регіональними осередками вивчення теми стали Краснодар, Новосибірськ, Єкатеринбург, Смоленськ та ін. Значна кількість наукових праць виходить у Санкт-Петербурзі. Серед столичних видавництв найчисельніший масив історичної і політологічної літератури із сталінізму взагалі і репресій зокрема публікує Російська політична енциклопедія – РОССПЕН, яке запровадило навіть окрему серію «Історія сталінізму» та інші серії, які висвітлюють різні аспекти сталінізму.

Історіографія репресій має полемічний характер. Автори досліджень висловлюють різні, інколи полярні точки зору: про причини сталінського терору (сьогодні російські історики пропонують термін «переслідування»), спрямованість, масштаби, наслідки, жертви. Поширення набула теза про комплексний характер причин репресій, які складались з об'єктивних і суб'єктивних факторів. До об'єктивних відносять воєнну загрозу, вну-

трішню економічну нестабільність, модернізаційне (індустріальне) відставання, брак ресурсів. До суб'єктивних – «овельможування», ворогування і чвари вищої, еліти і номенклатури, увірування Сталіна в необхідність і дієвість репресій як засобу вирішення складних проблем та ін. Не можна не помітити, що сьогодні російські історики роблять більший акцент на боротьбі Сталіна із «п'ятою колоною» і з олігархізацією, «овельможуванням» номенклатури. Репресії пояснюються і певною мірою виправдовуються. Також науковці серед причин називають прагнення Сталіна створити уніфіковану людську єдність – радянський народ. По-різному оцінюють і масштаби жертв сталінських репресій. Більш точними є цифри жертв «Великого терору» – близько 700 тис. Серед вчених, які системно займаються вивченням теми репресій, сталінізму можна назвати О.Хлевнюка, М.Петрова, В.Роговіна (досліджують політичні репресії і систему влади); І.В.Павлову (досліджує сталінізм як систему і механізм влади) та ін. Тому не зовсім справедливою, з нашої точки зору, є оцінка російської історіографії з боку відомого німецького дослідника сталінізму Й.Баберовскі: «У Росії, наприклад, в історичних колах ця тема не дуже популярна. Окрім Олега Хлевнюка, я не можу назвати жодного автора глибоких узагальнюючих документованих робіт із цього періоду: йде публікація джерел або спеціалісти проробляють вузькі проблеми»⁷⁴. Між істориками Росії та інших країн, в тому числі України, ведеться співпраця саме у вивченні сталінських репресій. Хоча, мова йде лише про обмежене коло українських істориків – «репресологів». Історіографічні дослідження, видані у Росії, свідчать, що російських історіографів більше цікавить окрім власної західна історіографія. Тому, певна річ, не дивно, що у дослідженнях з історіографії політичних репресій про українську історіографію або нічого, або так: «Дуже популярним видом літератури являються місцеві документальні оповідання, що поєднують риси дослідження з журналістикою і споминами. Влада з готовністю фінансувала подібні видання, виконані місцевою демократичною інтелігенцією. Число подібних збірок віддзеркалює ступінь впливу місцевих демократів. Незначна їх кількість на Україні...

може бути пояснена слабкістю там демократичного руху»⁷⁵ (публікація 2003 року). Хоча в Україні з 1992 року і по сьогодні публікується багатотомне унікальне видання «Реабілітовані історією», яке, по суті, є багатожанровим: поєднання наукових статей, архівних документів, спогадів, нормативно-правових актів. Видано понад 50 томів, при цьому кожен з них, присвячений певній області України, фінансувався з місцевого бюджету. Вважаємо, що російська історіографія взагалі і сталінських репресій зокрема мають стати предметом подальшого вивчення і осмислення, співставлення різних точок зору на спільні події і явища.

¹ Україна – Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 235, 237.

² Взгляд в прошлое. Становление тоталитарной системы в СССР: Указатель книг и статей за 1988-пер. пол. 1990 г. – М., 1990; Тоталитарная система в СССР. История и пути преодоления. Указатель книг и статей (1988 – первая половина 1992 г.). – М., 1992.

³ Хлевнюк О.В. «Большой террор» 1937–1938 гг. как проблема научной историографии. Историческая наука и образование на рубеже веков. – М. 2004; Кропачев С.А. Десять лет, изменившие страну. Проблемы отечественной истории и историографии середины 1930–1940-х гг. – Краснодар, 2006; Историография сталинизма. Сб. статей (под ред. Н.А.Симония) – М.: РОССПЭН., 2007; Кип Дж., Литвин А. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография. – М., 2009; Кан А.С. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР // Отечественная история. – 2003. – № 1; Петров Н. Некоторые тенденции в современных исследованиях по истории советских арательных органов и репрессивной политики // Україна – Росія: діалог історіографій: матеріали міжнародної наукової конференції / Інститут історії України НАН України, Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон), Сіверський інститут регіональних досліджень / Редкол. В.Ф.Верстюк (відп. ред.), В.М.Бойко (відп. секр.), С.А.Лепявко, С.М.Плохий – Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 181–197; Кропачев С.А. Новейшая отечественная историография о масштабах политических репрессий в 1937–1938 годах // Российская история. – 2010. – № 1. – С. 166–172.

⁴ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС т. Хрущёва Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1956 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128–170.

⁵ Баймухаметов С. Время Сталина: К годовщине со дня смерти И.В. Джугашвили // Журналист. – 2004. – № 3. – С. 16.

⁶ Академическое дело 1929–1931 гг.: Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. – СПб., 1993. – 284 с.; Боль и память: Документы, воспоминания, очерки журналистов, репрессированных в 30–40-е годы. – М., 1993. – 284 с.; Верните мне свободу! Мемориальный сборник документов из архивов бывшего КГБ о деятелях литературы и искусства России и Германии – жертвах сталинского террора. – М.: Медум, 1997. – 446 с.; Власть и художественная интеллигенция: Документы ЦК РКП (Б) – ВКП (б) – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. – М.: Демократия, 1999. – 869 с.

⁷ Раскулаченные переселенцы на Урале (1930–1936 гг.): Сборник документов. – Екатеринбург: Наука, 1993. – 221 с.; Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939 гг.: Документы и материалы. – М.: РОССПЭН, 1998. – 486 с.; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы: В 5 т. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940. – Кн. 1 / Под ред. Н.Н.Покровского и др. – М., 2005.

⁸ Репрессии в Красной Армии (30-е гг.): Сборник документов из фондов РГВА. – Неаполь. 1996. – 468 с.

⁹ Так это было: Документы и воспоминания о национальных репрессиях в СССР в 1919–1952 гг. – М., 1993. – 583 с.; История российских немцев в документах (1763–1992) – М., – 1993; Судьба российских немцев: коллективная исповедь в письмах. / Под ред. Иларионовой Т.С. – М., 1993.

¹⁰ Театр ГУЛАГа: Воспоминания, документы, очерки – М.: Мемориал, 1995. – 167 с.; Рождение ГУЛАГа // Исторический архив. – 1997. – № 4. – С. 142–156; Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты – М.: Наука, 1999. – 103 с.

¹¹ Україна–Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнародної наукової конференції / Інститут історії України НАН України, Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон), Сіверський інститут регіональних досліджень / Редкол. В.Ф.Верстюк (відп.ред.), В.М.Бойко (відп. секр.), С.А.Лепявко, С.М.Плохій. – Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 244.

¹² Алексеев В.В., Токарев В.И., Уткин А.И. Сталинизм в российской провинции: Смоленские архивные документы в прочтении зарубежных и российских историков. – Смоленск, 1999; Брюханов Б.Б., Шошков Е.Н. Оправданию не подлежит: Ежов и ежовщина. 1936–1938. – СПб., 1998; Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). – М., 1999; История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг. – Т. 1. Массовые репрессии в СССР. – М., 2004; Роговин В. 1937 г. – М.: Эксмо, 1996; Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер) – М.: РОССПЭН; Герман-

ский Исторический институт в Москве. – 2009. – 927 с.; Стецковский Ю. История советских репрессий. В 2 т. – М., 1997. – Т. 2.

¹³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы: В 5 т; Спецпереселенцы в Западной Сибири: 1930 – весна 1931 / Под ред. С.Красильникова. – Новосибирск, 1992; Шашков В.Я. Спецпоселенцы в Мурманском регионе. – Мурманск, 1992.

¹⁴ Куманев В. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М.: Наука, 1991; Репрессированная наука / под ред. М.Ярошевского. – М., 1991; Трагические судьбы: репрессированные учёные АН СССР. – М., 1995; Коржихина Т. Извольте быть благонадежны – М.: Рос. Гос. Дум. Ун-т., 1997.

¹⁵ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА. 1937–1938 гг. – М., 1998; Корольченко А.Ф. Выбитый генералитет. – Ростов н/Д. 2000; Печенкин А.А. Военная элита СССР в 1935–1939 гг. Репрессии и обновление. – М., 2003.

¹⁶ Павлов Д.Б. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов. 1917 – середина 1950-х годов. – М., 1999.

¹⁷ Степанов В. Свидетельство обвинения. В 3 т. – М., 1993.

¹⁸ Репрессии против поляков и польских граждан (под ред. А.Э.Гурьянова). – М., 1997.

¹⁹ Наказанный народ. Репрессии против российских немцев (ред.-сост. И.Л.Щербакова). – М., 1999; Плохотнюк Г.Н. Российские немцы на Северном Кавказе. – М., 2001.

²⁰ Джуха И.Г. Греческая операция. История репрессий против греков в СССР. – СПб., 2006.

²¹ Ваксберг А. Царица доказательств. Вышинский и его жертвы – М.: АО «Книга и бизнес», 1992. – 351 с.; Ковалёв В. Распятие духа. Судебные процессы сталинской эпохи. – М.: «Норма», 1997. – 288 с.; Хлевнюк О.В. 1937-й. Сталин, НКВД и советское общество. – М.: Республика, 1992. – 270 с.; Столяров К. Палачи и жертвы – М., 1997; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД в 1934–1941 гг. – М., 1999; Мозолин О.Б. Право на репрессии... – М., 2006; Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М., 2008.; Полянский А. Ежов. История «железного» сталинского наркома. – М., 2001.

²² Исупов В.А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века: Историко-демографические очерки. – Новосибирск, 2000; Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е гг. Взгляд на неизвестное. – М., 2001; Голотик С.И., Минаев В.В. Население и власть: Очерки демографической истории СССР 1930-х гг. – М., 2004; Демографическая модернизация России, 1900–2000. – М., 2006.

²³ Хлевнюк О.В. «Большой террор» 1937–1938 гг. как проблема научной историографии. Историческая наука и образование на рубеже веков. – М., 2004.

²⁴ Петров Н. Некоторые тенденции в современных исследованиях по истории советских карательных органов и репрессивной политики // Україна – Росія: діалог історіографій: матеріали міжнародної наукової конференції Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 192; Мозохин О.Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности. – М., 2006; Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер). – М.: РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве. – 2009.

²⁵ Жуков Ю.Н. Репрессии и Конституция СССР 1936 г. // Вопросы истории. – 2002. – № 1; Хаустов В.Н. Демократия под надзором НКВД: Обсуждение проекта Конституции 1936 г. // Неизвестная Россия. – М., 1992. –Т. 2. – С. 272–281.

²⁶ Муранов А.И., Звягинцев В.Е. Досье на маршала. – М. 1999. – С. 137.

²⁷ Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. – М.: Международные отношения, 2003; Ваксберг А.И. Из ада в рай и обратно. Еврейский вопрос по Ленину, Сталину и Солженицыну. – М., 2003. – 491 с.

²⁸ Полян П. Жертвы двух диктатур. – М. 1996

²⁹ Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер) – М.: РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве. – 2009. – С. 3

³⁰ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 248

³¹ Полянский А. Ежов. История «железного» сталинского наркома. – М., 2001. – С. 87

³² Петров Н. Деякі тенденції у сучасних дослідженнях з історії радянських каральних органів і репресивної політики / Україна–Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 187

³³ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 266.

³⁴ Наумов Л.А. Сталин и НКВД. – М.: Яуза; Эксмо, 2007; Жуков Ю.Н. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. – М.: Вагриус, 2008.

³⁵ Петров Н. Деякі тенденції у сучасних дослідженнях з історії радянських каральних органів і репресивної політики / Україна–Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 186.

³⁶ Роговин В. 1937 г. – М.: Эксмо, 1996. – С. 10.

³⁷ Панарин А. О державнике-отце и либеральных носителях эдипового комплекса: К 50-летию со дня смерти Сталина // Москва. – 2003. – № 3. – С. 136.

³⁸ Баландин Р., Миронов С. Заговоры и борьба за власть. От Ленина до Хрущёва – М.: Вече, 2003. – 480 с.

³⁹ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006; Баландин Р., Миронов С. Заговоры и борьба за власть. От Ленина до Хрущёва. – М.: Вече, 2003 и др.

⁴⁰ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В.Хлевнюк. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина. – 2010. – С. 14.

⁴¹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД в 1934–1941 гг. – М., 1999.

⁴² Петров Н. Некоторые тенденции в современных исследованиях по истории советских карательных органов и репрессивной политики // Україна – Росія: діалог історіографій: матеріали міжнародної наукової конференції Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 196.

⁴³ Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер) – М.: РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве, 2009. – С. 15.

⁴⁴ Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер) – М.: РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве, 2009. – С. 52.

⁴⁵ Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер) – М.: РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве, 2009. – С. 56.

⁴⁶ Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 (сост. М.Юнге, Б.Бонвеч, Р.Биннер) – М.: РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве, 2009. – С. 38.

⁴⁷ Петров Н. Некоторые тенденции в современных исследованиях по истории советских карательных органов и репрессивной политики // Україна – Росія: діалог історіографій: матеріали міжнародної наукової конференції Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 193.

⁴⁸ Козлов В. Феномен доноса // Свободная мысль. – 1998. – № 4. – С. 111.

⁴⁹ Демографическая модернизация России, 1900–2000. – М., 2006.

- ⁵⁰ Хаустов В., Самуельсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М., 2008. – С. 286, 328.
- ⁵¹ Куманев В. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М.: Наука, 1991. – 296 с.
- ⁵² Ковалёв В. Распятие духа. Судебные процессы сталинской эпохи. – М.: Издательство НОРМА, 1997. – 288 с.
- ⁵³ Коржихина Т. Извольте быть благонадёжны. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1997. – 372 с.
- ⁵⁴ Коровин В. История отечественных органов безопасности. – М.: Издательская группа Норма-Инфра, 1998. – 256 с.
- ⁵⁵ Репрессированная наука /под ред. М. Ярошевского. – М., 1991; Трагические судьбы: репрессированные учёные АН СССР. – М., 1995; Литвин А.Л. Без права на мысль. – Казань, 1994.
- ⁵⁶ Куликов К.И. Дело «СОФИН». – Ижевск, 1997.
- ⁵⁷ Наказанный народ. Репрессии против российских немцев (ред.-сост. И.Л.Щербакова) – М., 1999; Плохотнюк Т.Н. Российские немцы на Северном Кавказе – М., 2001.
- ⁵⁸ Репрессии против поляков и польских граждан (под ред. А.Э.Гурьянова) – М., 1997.
- ⁵⁹ Джуха И.Г. Греческая операция. История репрессий против греков в СССР. – СПб., 2006. – С. 396–397.
- ⁶⁰ Кропачев С.А. Новейшая отечественная историография о масштабах политических репрессий в 1937–1938 годах // Российская история. – 2010. – № 1. – С. 168.
- ⁶¹ Костырченко Г.В. В плену у красного фараона. – М., 1994; Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм – М. Международные отношения, 2003; Левашов В.В. Убийство Михоэлса. – М., 1998; Ваксберг А.И. Из ада в рай и обратно. Еврейский вопрос по Ленину, Сталину и Солженицыну. – М., 2003. – 491 с.
- ⁶² Радзинский Э.С. Сталин. – М.: АСТ: АСТ Москва, 2007.
- ⁶³ Платонов О.А. Терновый венец России. – М.: Родник, 1996.
- ⁶⁴ Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. – М. Международные отношения, 2003.
- ⁶⁵ Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е гг. Взгляд в неизвестное. – М., 2001.

⁶⁶ Исупов В.А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века: Историко-демографические очерки. – Новосибирск, 2000.

⁶⁷ Голотик С.И., Минаев В.В. Население и власть: Очерки демографической истории СССР 1930–х годов. – М. 2004.

⁶⁸ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В.Хлевнюк. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2010. – С. 14.

⁶⁹ Население России в XX веке. В 3 т. Т. 1. – М., 2000. – С. 318.

⁷⁰ Население России в XX веке. В 3 т. Т. 1. – М., 2000. – С. 318.

⁷¹ Там само. – С. 320.

⁷² Исупов В.А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века: Историко-демографические очерки – Новосибирск, 2000. – С. 118; Голотик С.И., Минаев В.В. Население и власть: Очерки демографической истории СССР 1930–х годов. – М., 2004. – С. 161.

⁷³ Канн А.С. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР // Отечественная история. – 2003. – № 1. – С. 132.

⁷⁴ Ювілей політ бандитизму в Східній Європі (інтерв'ю з професором кафедри історії Східної Європи Берлінського університету ім. Гумбольта Йоргом Баберовскі) // Дзеркало тижня. – 2007. – № 48. – 15 грудня. – С. 21.

⁷⁵ Канн А.С. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР // Отечественная история. – 2003. – № 1. – С. 123.